

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ADLAR İNGİLİSDİLLİ DİSKURSDA BİLİYİN REPREZENTASIYASI KİMİ

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nisə Fikrət qızı Quluzadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qazıyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Rəna Teymur qızı Səfərəliyeva

filologiya elmləri doktoru
Pərviz Yasinəli oğlu Ağayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Yaşar Alim oğlu Nuriyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED.2.12 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru,
akademik
Kamal Mehdi oğlu Abdullayev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
İradə Nadir qızı Sərdarova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tədqiqat mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, biliyə təhtəlüşüurun təzahürü kimi baxılır. Bu da ağılla (bizim ifadə etdiyimiz informasiya) vəziyyət (İnformasiya əldə olunması yolları) arasındakı əlaqənin nəticəsidir. Daha doğrusu, intellektə nisbətən, daha çox sosial-konstruktiv təzahürdür. Bilik təkəcə əqli deyil, həm də sosial təzahürdür. Dil biliyin representasiyasında müəyyən olunmuş sistem kimi onların struktur təşkilatı, tipologiyası, formatı, həmçinin müəyyən iş və məsələlərin həlli nəticəsində toplanılmış koqnitiv və dil strukturu əlaqəsinin öyrənilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Dissertasiya işinin aktuallığı mədəniyyət və ideologiya daşıyıcısı, həmçinin siyasi, media və bədii diskursu hakimiyyətinin daşıyıcıları kimi adların vacibliyinin ən zəruri ehtiyaclarının üzə çıxarılmasını diktə edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilisdilli siyasi mətnlər, qəzet məqalələri, bədii yaradıcılıq nümunələri, media mətnləri və liderlərin nitqlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunan leksik vasitələrdir ki, bunun nəticəsində hadisələr haqqında subyektiv təsəvvürlər, həmçinin kommunikativ-praqmatik funksiyalar və ingilisdilli diskursun mədəni aspektləri formalaşır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi adlara diskurs səviyyəsində biliyin representasiyası kimi baxmaqdan, həmçinin ingilisdilli diskursun aspektlərinin xüsusiyyətlərini, mədəniyyətin diskursla qarşılıqlı əlaqəsini, ingilisdilli diskursda onların reallaşmasını tədqiq etməkdən, siyasi və media mətnləri əsasında adların rolunun təsvirindən ibarətdir. Biz hesab edirik ki, media, siyasi və bədii diskurs materialının seçilməsi onun bu növlərinin bilavasitə cəmiyyətin ideologiyası və mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olması ilə şərtlənir.

Bu məqsəddən çıxış edərək, tədqiqatın aşağıdakı vəzifələrinin həllinin vacibliyi meydana çıxır:

– siyasi, bədii, media ünsiyyətində adların xüsusiyyətini xarakterizə etmək, onların manipulyasiya potensialını bərpa etmək;

– onun bədii, siyasi və media mətnlərindəki imkanlarını üzə çıxarmaq;

– məqsəd, vəzifə və s.-nin müəyyənləşməsi üçün mətnləri, mətnlərdən fraqmentləri təhlil etmək.

Tədqiqat zamanı siyasi, bədii, media mətnləri, qəzet məqalələri, liderlərin nitqləri və çıxışlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur.

Biliyə klassik və ya epistemoloji yanaşmaları incəliklərinə qədər təhlil edən Teun A. Van Deyk biliyə yanaşmanın səciyyəvi cəhətlərini təsnif etmişdir¹.

1) Bilik – bu, sosial və ya mədəni cəmiyyətin, “bilik cəmiyyətinin” və “epistemoloji cəmiyyətin” ayrı-ayrı üzvlərinin fikir və əminliyidir.

2) Bilik – bu, ayrı-ayrı üzvlərin ümumi biliyinə əsaslanan cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş sosial representasiya formasıdır.

3) Biliyin meyarı fərqli epistemoloji cəmiyyətdə (mədəniyyət, sosial qruplar, həmkarlar ittifaqı təşkilatı və s. kimi), yaxud cəmiyyətin müxtəlif tarixi dövrlərində fərqli ola bilər. Lakin biliyin ümumi meyarı – müşahidə, etibarlı mənbələr və düzgün müdaxilədir.

4) Bilik və əminlik daha çox “düşünülmüşdür”, vəziyyət, yaxud təsadüf isə real olduğu kimi, uydurulmuş da ola bilər.

Tədqim olunmuş işdə nitq və kommunikativ aktların pragmatik analizi, ritorik, mətn təhlili, həmçinin insanın ideoloji təfəkkürü və koqnitiv bacarıqlarına əsaslanmış qavrayış metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Siyasi, bədii, media mətnlərində adların tədqiqinin daha optimal modeli ideologiya, siyasət, mədəniyyət, sosial-iqtisadi vəziyyət və tarixi şərait daxil olmaqla linqvistik xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılmasına əsaslanmış diskursiv analizdən ibarətdir.

2. İngilisdilli diskursda leksik innovasiyalar və üslubi yollar tələbatı bir tərəfdən emosionallıq və ekspresivliyə yüksək səviyyədə

---

¹ Teun, A. Van Dijk. Discourse studies. A multidisciplinary introduction. Discourse as Social Interaction / Van Dijk, Teun A. – London: Sage, – Vol. 2, – 1997. – p.70

fikir vermə, digər tərəfdən dəqiq nəticə üçün cəhd etmə, daha doğrusu, mövcud diskursiv məlumatla adres sahibinə nitqlə təsiretmənin daxil olduğu sosial mənalı praqmatik məqsəd və vəzifələrin cəmi ilə müəyyənləşir.

3. İdeologiya əminliyin vacib forması, müxtəlif qrupların təfəkkürü kimi müəyyən olunur. Həmçinin siyasi diskursun siyasətçilərin öz fərdi ideologiyasını təqdim etdiyi platforma olduğu bildirilir. Diskursda adların siyasi və ideoloji analizi, adətən, fərdi diskursa əsaslanır, buna görə də burada fərqli ideologiyaların təsirini görmək təəccüblü deyil.

4. Müəyyən olunmuşdur ki, media diskurs daha mənalı platformadır. Vacib məsələlərdən biri kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətin formalaşmasına müsbət və mənfə mənada necə təsir etməsidir. Birinci növbədə insan qrupları və institut üçün üstün rol ilə müəyyən olunan sosial güc kimi kütləvi informasiya vasitələrinin funksiyasını qeyd etməliyik.

5. Dillərin və linqvistik biliyin representasiyası prosesi aşağıdakı işarələrlə tənzimlənir:

a) Yeni verbal assosiasiyaların formalaşmasını nizama salan presedent və analogiya qanunu

b) Assosiasiyaların tədricən formalaşması qanunu. Dillərin və linqvistik biliyin representasiyası prosesi ada təsir edə bilər. Bu prosesin ötürülmə xüsusiyyəti elmi anlama yiyələnmədə sözün formasına dayaq olma imkanı, həmçinin biliyin representasiyası kimi ad anlayışının əlamətlərinin necəliyi və formal bənzəmə prinsipinə görə hansı assosiasiyaların yarada bilməsi ilə şərtlənir²

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ingilisdilli diskursda adların xüsusiyyətləri biliyin gələcəkdə dərinləşməsi və genişlənməsinə xidmət edən semantik, üslubi və praqmatik aspektdən təhlil olunmuşdur. Tədqiqat işində kütləvi və qrup şüuruna məqsədyönlü təsirin təzahürü biliyin koqnitiv ifadəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, respublikada ilk dəfə olaraq, adlar kimi linqvistik və psixoloji

---

² Болдырев, Н.Н. Проблемы исследования языкового знания, концептуальный анализ языка: современное направление исследования. / Н.Н.Болдырев. – М.: Эйдос, – 2007. – с. 25

fenomen, o cümlədən onların siyasi, media və bədii diskursda representasiyası araşdırılmış və beləliklə, ingilisdilli diskursda adların tədqiqinin inkişafına müəyyən töhfə verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti koqnitiv dilçilikdə mövcud olan və müvafiq auditoriyaya onun praqmatik təsir dərəcəsi ilə bağlı gələcək işlərin və aktual elmi məsələlərin həllindən ibarətdir. Bu cür diskursiv tədqiqat gələcəkdə verbal ünsiyyətin müxtəlif tiplərinin modelləşdirilməsi işlərinə xidmət edəcək.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burda təqdim olunan əsas nəzəri müddəalar, materialın analizi və nəticəsindən diskursiv analiz kursunun tədrisində, filologiya fakültəsində koqnitiv dilçilik, o cümlədən praktik ingilis dilinin funksional aspektində mühazirə kurslarında, həmçinin “Sosiolinqvistika” kurslarında istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin aprobasiyası və ayrı-ayrı bölmələrinin məzmunu Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin İngilis dili kafedrasının iclaslarında müzakirə edilmişdir.

Dissertasiya tədqiqatının əsas müddəaları respublika və beynəlxalq konfranslarda məqalə və məruzələrdə təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin İngilis dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 5 səhifə, 7190 işarə, I fəsil üç yarım fəsildən ibarət olub, 43 səhifə, 72173 işarə, II fəsil dörd yarım fəsildən ibarət olub, 37 səhifə, 61941 işarə, III fəsil üç yarım fəsildən ibarət olub, 36 səhifə, 59483 işarə, Nəticə hissəsi 2 səhifədən ibarət olub, 2953 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 203 740 işarədən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun seçimi və aktuallığı əsaslandırılır, obyekt, predmeti, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları göstərilir, müdafiəyə çıxan əsas müddəalar, elmi yeniliyi sadalanır, nəzəri və praktik əhəmiyyətinə aydınlıq gətirilir, dissertasiyanın strukturu, aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil **“Biliyin lingvistik reprezentasiyası problemi”** adlanır.

Üç yarımbaşlıqdan ibarət birinci fəslin **“Biliyin struktur konsepti”** adlı birinci yarımbaşlığında biliyin strukturu kimi konseptin mənası açılmışdır. “Conceptus” qədim latın sözü olub “təsəvvür etmək, təqdim etmək” mənalı “concupere-concapere” feilindən düzəlmişdir. Digər elmi anlayışlar kimi, konsept müəyyən dərəcədə pafosla və bəzən də koqnitiv metafora vasitəsilə təqdim olunmuşdur: o, “hissiatın çoxölçülü klasteri”, “həyatın semantik hissəsi”, “mədəniyyətin geni”, “yaddaş vahidi”, “biliyin kvantı” adlandırılmışdır³. Bu gün *“konsept terminindən dilçiliyin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. O, koqnitiv sistem anlayışına, semantika və linqvokulturologiya anlayışına daxildir”*⁴.

Müasir dövrdə koqnitiv dilçilikdə “konsept” anlayışından geniş istifadə olunur. İnsanın əsaslandığı, xüsusi əqli struktur şəklində qorunan, özünün təfəkkür fəaliyyətində yarılan və onun şüurunda xüsusi mental struktur şəklində qorunan bilik və təcrübə “konsept” adlandırılmışdır. Konsept – bizim beynimizdə dünyanın təsnifi yollarıdır. O, tədqiqatçılar arasında geniş yayılmışdır və alimlər konsepti aşağıdakı şəkildə izah etmişlər. Bir neçə fərqli tərifləri təqdim edirik: *“Konsept tək-cə təsviri-təsnifi xarakterə malik deyil, o, həmçinin hissiat və iradə ilə bağlıdır”*⁵. *“Konseptlər tək-cə düşünülür, həm də hiss edilir. Onlar emosiya, simpatiya və*

---

³ Аскольдов, С. А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста / С.Аскольдов. – М.: Academia, – 1997. – с.120

⁴ Croft, W. Cognitive Linguistics. / W.Croft, D.Alan. – The UK: Cambridge University Press, – 2004. – p.51

⁵ Encyclopaedia Britannica. Concepts in Linguistics, – 2008.

antipatiyanın predmetidir”⁶. Konsept – bizim şüurumuzun mental və psixoloji ehtiyatlarını izah edən termin, həmçinin insanın biliyini əks etdirən informasiya strukturudur; “konsept” - *insan psixikasında dünyanın bütün mənzərəsinin əksidir*”⁷.

Dilçiliyin müasir mərhələsində konsept anlayışına bir neçə yanaşma təyin etmək olar. Dilin vəzifələrinə əsaslanan, dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni göstərən və konsept formalaşdıran iki yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmada konseptə mədəni təzahür kimi baxılır. Konsept dünyanın müəyyən hissəsi haqqında fərdin biliyini təqdim edən mental struktura malikdir. Konsept dünya mənzərəsinin bir hissəsi olaraq, həm bir insan, həm də bütün dilçilik cəmiyyəti üçün dəyərlərin istiqamətini əks etdirir. Güman edilir ki, konsept dil daşıyıcılarının həm fərdi xarakterik cəhətlərini, həm də ümumi qəbul olunmuş funksiyaları ehtiva edir. Konseptə mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda nəzərə almaq lazımdır ki, konsept müəyyən mədəniyyət və epoxa çərçivəsində qalacaq.

İkinci cür yanaşmanın nümayəndələri konseptə linqvistik-koqnitiv fenomen kimi baxmağı təklif edirlər. Konsept – bizim dünyamız haqqında fərdin bilikləri, güman və fikirləri, təsəvvürləri ilə bağlı informasiyadır. Biz konseptin şifahi ünsiyyət vasitəsi ilə bağlılığı nöqtəyi-nəzərindən, linqvistik-koqnitiv izahla razıyıq. Dil konsepti formalaşdırmır, konsept fərdin real intellektində mövcuddur və həm onları əvəz etmə vasitəsidir, həm də ünsiyyət prosesində diskussiyaya xidmət edir.

Belə olan halda üç “konsept səviyyəsi” müəyyən edilir⁸: mental, mədəni və dil səviyyəsi. Anlamaq və dünyanın konseptuallaşması üsullarını təqdim etmək yalnız müəyyən biliklər məcmusunun daşıyıcısı olduğun halda mümkündür. Konsept hadisə haqqında müəyyən mədəniyyət daşıyıcılarının təsəvvürlərini əks

---

⁶ Аскольдов, С.А. Концепт и слово / Русская словесность. От теории словесности к структуре текста / С.А.Аскольдов. – М.: Academia, – 1997. – с.43

⁷ Карасик, В.И., Слышкин, Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А.Стернина. – Воронеж: ВГУ, – 2001. – с. 77

⁸ Карасик, В.И., Слышкин, Г.Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. / Под ред. И.А.Стернина. – Воронеж: ВГУ, – 2001. – с. 75-80

etdirən sözün məzmununu, onun cürbəcür əlaqələrinin predmetini və anlamı əhatə edir. “Cloth” sözü ilə bağlı növbəti nümunələrə baxaq:

1. Clothing is the things that people wear⁹

2. In his working –clothes, Joe was well –knit characteristic – looking blacksmith? In his holiday clothes, he was more like a scarecrow in good circumstances, than anything else¹⁰.

Birinci nümunədə əşyaların abstrakt dərəcəsini göstərən “clothing” – “geyimlər”in ümumi izahı verilir; ikinci nümunədə isə “clothes” sözü ilə həm “gündəlik, iş”, həm də “ziyafət geyimi” nəzərdə tutulur.

Dilçilikdə konseptin öyrənilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Baxmayaraq ki, konseptin təbiətinin öyrənilməsinə yönəlmiş istənilən cəhd ən fərqli nəzər-nöqtələri ilə assosiasiya təşkil edir.

Birinci fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Diskursda biliyin leksika – pragmatik representasiyası”** adlanır. Bu başlıq altında biz leksika – diskursun və biliyin pragmatik representasiyası problemini araşdırmışıq.

Leksik pragmatika – bu, pragmatik fenomenin sistemativ izahına cəhd edən tədqiqat sahəsidir və leksik məsələlərin sistemativ xırdalanması ilə bağlıdır. Leksik representasiyaların daha əsaslı təhlili N.Xomskinin mövcud leksik predmetlə əlaqəli, məhdudiyətlə bağlı olan metodu ilə aparılır. Sintaktik və semantik səviyyədə leksik representasiya elementlərarası əsas əlaqəni müəyyən edir.

Tədqiqatçıların aydınlıq gətirməyə çalışdıqları növbəti ümumi problemlərə nəzər salaq:

Hansı məsələlərə leksik pragmatika çərçivəsində müraciət etmək lazımdır və leksika-pragmatikanın hansı problemləri var¹¹.

Birinci problem pragmatik kompozisiya problemi kimi ifadə edilə bilər. Predikatın inteqrasiyasının təyinedicidən asılı olduğu yerdə “fast” sifətinin məndən asılılığını göstərən nümunəyə baxaq¹²:

---

⁹ The Visual Dictionary of Fashion Design. / – New York: Mouton Publishing, – 2007.

¹⁰ http://www.planetpdf.com/planetpdf/pdfs/free_ebooks/Great_Expectations_T.pdf

¹¹ Reinhard, B. Lexical Pragmatics // Journal of Semantics, – 1998. Issue 2, – p. 115-162

¹² Pustejovsky, J. Lexical Knowledge Representation and Natural Language Processing // Artificial Intelligence, – 1993. Vol. 63, – p.193-223

A fast car – one that moves quickly; a fast typist; a fast driver.

Bu nümunədə güman edilir ki, sifət isimlə bağlı olan xüsusi konseptual komponenti təyin edir. Belə olan halda, praqmatik kompozisiya prinsipi bildirir ki, konseptual komponentdə leksik elementləri ayırmaq olar və bu komponentlər bütün ifadənin konseptual inteqrasiyasını müəyyən edir. Bəzən güman edilir ki, leksik elementin konseptual komponenti semantik cəhətdən əlaqəlidir, daha doğrusu, bu komponentlər leksik elementin mənasını müəyyən edir. Digər hallarda konseptual komponentlərin birləşməsi ümumdünya biliyi ilə canlanır və bu informasiya sözün mənasından ayrılır.

Növbəti problem praqmatik anomaliyadır. O, bizim gündəlik həyatımızda konseptuallaşdırdığımız terminlərdə təsvir olunan mövcudluğun əsas kateqoriyaları ilə antoloji səviyyədə bağlıdır. Praqmatik anomaliya aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1) Kateqoriya səhvləri ilə praqmatik anomaliyalar arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsi

2) Sonuncu sapmanın formal təkmilləşdirilməsi

Lakin həqiqi kateqoriya pozuntusu ilə praqmatik anomaliyanı fərqləndirmək hər zaman asan deyil.

Leksik praqmatikanın üçüncü problemi leksik blokada adlı fenomenlə bağlıdır. Bu təzahür ifadəyə “leksikləşdirilmiş” alternativin varlığının məhdudlaşdırıldığı, mövcud ifadənin münasib istifadəsinin nisbətən produktiv yolla yarandığı yerdə nümunələrlə nümayiş olunur. Məsələn, “pale” sifətinin müxtəlif rəng bildirən sözlərlə birləşdiyi nümunələrə baxaq: “pale blue”, “pale yellow”, “pale red” birləşmələrinə baxaq. Bəziləri üçün bu birləşmə anomal haldır, digərləri üçünsə qırmızı çəhrayı rəngin istənilən növlərini göstərir.

Sonuncu problem qeyri-müəyyənlik, qeyri-dəqiqlik, yaxud ikifikirillikdir. Bu problem dilin öyrənilməsi və təbii dil sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə toqquşur. Dilçilər ikifikirilliyin hesabının perspektivliyinin çətinliyini bilirlər. Qeyri-müəyyənlik qəsdən, yaxud təsadüfi ola bilər. Məqsədli qeyri-müəyyənlik omonimləri iki mənaya ayırır, qəsdən olmayan isə adətən kontekst daxilində aydınlaşır. Sözün müəyyən oxunuşunu təmin edən kontekst anlayışı

ənənəvi olaraq, sözün müəyyən mənası üçün seçim kimi, biliyin qlobal leksik bazasının hazırlanması, həmçinin fərqli hissini yerli tərkibinin təyini baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Leksik praqmatika, faktiki olaraq, leksik predmetin semantik qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı olan praqmatik təzahürü izah etməyə çalışan, tez inkişaf edən tədqiqat sahəsidir. Belə olan şəkildə linqvistik cəhətdən kodlaşdırılmış konsepsiya təkcə yeni bağlar törətmir, həmçinin tam propozisional forma, yaxud izah əldə etmək üçün praqmatik baxımdan zənginləşə bilər.

Üçüncü yarımbaşlıq ***“Diskursda isimlər biliyin metaforik representasiya kimi”*** adlanır. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə metafora yeni obyektə çevrilmiş və dildə biliyin əsas representasiya mexanizmi kimi baxılmağa başlanılmışdır. Elmi diskursda yeni anlayış, yeni konsept yaratmaq məqsədilə özündə metaforik prosesi əks etdirən konseptual metafora daha aydın təzahür edir. Metafora müəyyən mərhələdən keçib dil ifadəsinin daxili formasına çevrilir.

1980-ci ildə uzun illər metaforanın tədqiqat istiqamətini müəyyən etməyə çalışan C.Lakoff və M.Conson metaforaya həsr olunmuş əsər çap ediblər. C. Lakoff və M. Conson ***“Metaphors We Live By”*** adlı əsərində konseptual metaforanın üç kateqoriyasını müəyyənləşdiriblər: istiqamət metaforası, ontoloji metafora və struktur metafora¹³.

Konseptual metafora nəzəriyyəsi domenarası təsvir adlanır. Öz aralarında əlaqəsi olmayan iki domen təsvir sayəsində bağlanır. Metafora iki elementdən ibarətdir: ***“çıxış domeni”*** və ***“məqsəd domeni”***, yaxud ***“mənbə sahəsi”*** və ***“məqsəd sahəsi”***. Çıxış domeni – təcrübə domenidir, məqsəd domeni isə metaforanın izah etməyə çalışdığı hissədir. Məsələn, ***“Time is River”***. Bu nümunədə ***“river”*** çıxış domeni, ***“time”*** isə məqsəd domenidir.

“On Metaphorical Representation” əsərində L.Mörfi yazır ki, C.Lakoff və M.Conson təkcə metaforik representasiyanın psixoloji modelini xırdalıqları ilə təsvir etmir, həmçinin bu cür representasiya prosesindən anlama və təfəkkürdə istifadə edir. Bununla yanaşı, onlar daim təfəkkür və anlayışın konseptual strukturuna istinad

---

¹³ Lakoff, G. *Metaphors We live by* / G.Lakoff, M.Johnson. – USA: The University of Chicago Press, – 2003. – p.58

edirlər ¹⁴ . Lakin sistematik verbal metaforanın mövcudluğu mədəniyyətdə bizim anlayışımızın strukturuna təsir edir.

Növbəti nümunəyə baxaq: When America sneezes, the world catches a cold

1929-cu ilin 29 oktyabrında Amerika fond bazarı dağıdıldı. Həmin gün “Qara çənşənbə axşamı” adlandı. Bu qəza bütün qərb sənayesinə təsir etmiş iqtisadi tənəzzül epoxası və yüksək səviyyəli işsizlik kimi böyük depressiya yaratdı. Bu metafora ilə göstərilir ki, əgər Amerika “asqırsa”, o, hansı gücə malik olar və bu, istehlakçı kimi ona güvənən ölkələrin iqtisadiyyatına necə təsir edər.

İkinci fəsil **“Şəxs, ölkə və təşkilat adları vasitəsilə mədəniyyət və ideologiyanın representasiyası”** adlanır.

“Diskursda mədəniyyət və ideologiyanın konseptuallaşdırılması” adlı birinci yarımbaşlıqda anlayış və ideologiya ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə baxılır.

Mədəniyyət – insanlara müsbət və mənfi təsir edən təzahürdür. O, təsirə məruz qalır, cəmiyyət tərəfindən dəyişilir, daha doğrusu, insan yaradıcılığının nəticəsi kimi təzahür edir. Mədəniyyət insanın əmək fəaliyyətini özündə əks etdirir və onlar avtomatik olaraq mədəniyyət statusu qazanırlar. Mədəniyyətin inkişafının yüksək səviyyəsi yaradıcı mərhələ hesab olunur. Bu mərhələnin mahiyyəti ondadır ki, insan, yaxud cəmiyyət dünyanı sadəcə dəyişməməli, həm də öz ətrafında olmayan fenomenlər yaratmalıdır. Mədəniyyətin müəyyənləşməsində onun maddi və mədəni tərəflərini nəzərə almaq lazımdır¹⁵.

İdeologiya “inam sistemi” kimi adlana bilməz, belə ki, inandırmanın ümumi mənada ideoloji olmayan və ideologiya konseptinə aid olmayan müxtəlif tipləri mövcuddur. Biz sosial yaddaşa ideologiyayı yerləşdirməliyik, çünki o, fərdi deyil, sosialdır. İdeologiya mürəkkəb konsepsiya təqdim edir. Marksizmin

---

¹⁴ Gregory, L.M. On Metaphoric representation. // Cognition, – 1996. No 60(2), – p.173-204

¹⁵ Knoblauch, H. Communication, contexts and culture. A communicative constructivist approach to intercultural communication. Culture in communication. Analyses of intercultural situations / H.Knoblauch. – USA: John Benjamins, – 2007. – p.26.

mərkəzi elementi olacaq ideologiya, adətən hakim sinfin digər siniflər üzərində hökmranlıq etdiyi reallığın təhrifi sayılır. Marksizmdə müxtəlif ideologiyalara sadəcə müxtəlif perspektivlər və müxtəlif nəzər-nöqtəsi kimi baxılan daha ümumi təyinlər yaranmışdır. Lakin konsepsiya kimi ideologiyanın gücü hakim olanlar və nəzər-nöqtələri, mənalar və təsvirlər arasındakı əlaqədir.

İdeologiyanın özü mədəniyyətin bir hissəsi sayılır. İdeologiya – mədəniyyət çərçivəsində müxtəlif ideyaların toplusudur. Mədəniyyət – müxtəlif ideologiyaları ehtiva edən nəhəng termindir. Mədəniyyət ideologiyaya təsir edir, sonda ideologiya mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilir. Mədəniyyət fərqli ideologiyalar ehtiva edə bilər, hətta bəzi əks ideologiyaları da. İdeologiya birxətli mədəniyyətdir. İdeologiya mütəfəkkir, yaxud insanların fikirləri, yaxud fikirlərin məcmusudur, mədəniyyət isə müxtəlif ideyalara və insanlara əsaslanır ¹⁶.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər cəmiyyətin mədəniyyətinin dəyişilməsi ideoloji proseslərin inkişafına təsir edir, həmçinin ideoloji proseslərin dəyişilməsi öz növbəsində cəmiyyətin mədəniyyətinin dəyişilməsinə təsir edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci yarımbaşlığı **“Media diskursda şəxs, ölkə və təşkilat adları mədəniyyətin daşıyıcıları kimi”** adlanır. Bu yarımbaşlıqda ingilisdilli diskursda şəxs, ölkə və təşkilat adları mədəniyyətin daşıyıcıları kimi tədqiq olunmuşdur.

Cəmiyyətin üzvü olan insanların malik olduqları, düşündükləri və etdikləri hər şey mədəniyyətlə müəyyənləşir. Nə qədər ki, bu üç feil mədəniyyətin üç əsas komponenti ilə uyğunluq təşkil edir, bu müəyyənləşmə daha çox faydalı ola bilər. Daha doğrusu, bütün insanlar maddi dəyərlərə əsaslanırlar, insanların düşündükləri hər şey, fikirlərindən keçirdikləri ideya, dəyər və münasibət kimi şeylərə əsaslanır və insanların etdikləri hər şey, həmçinin onların davranışlarına əsaslanır. Belə olan halda, mədəniyyətin hər şeyi maddi obyektlər, ideyalar, dəyərlər və münasibətlərə, həmçinin davranışın strukturlaşdırılmış üsullarına malikdir. Bütün insanlar

---

¹⁶<https://www.quora.com/Whats-the-difference-between-ideology-and-culture>

mədəniyyətə sahibdirlər. Mədəniyyət bizim yaşayışımız üçün önəmlidir və o, bizim düşüncələrimizə, hərəkətlərimizə təsir edir ¹⁷.

Bu fikrə əsaslanaraq şəxsin mədəniyyətə müsbət və ya mənfi təsiri barədə tədqiqatçıların yekdil fikrə gəlmədiklərinə aid nümunəyə baxaq: “Thomas the Tank Engine” uydurulmuş ata personajından özünün ikiyaşlı oğlu üçün uşaqlara dostluq, loyallıq və möhkəmlik kimi ənənəvi dəyərləri öyrədən beynəlxalq brendə çevrilir. Uşaqlar ənənə və mədəniyyəti qoruyan və nəsildən-nəslə ötürən şəxslərdir ¹⁸.

Yazıçılar və solçu tənqidçilər tərəfindən uzun müddət tənqiddə məruz qalmış “Thomas the Tank Engine” körpə nəslin sevimlisi, Britaniya ikonasıdır. 12 may 2015-ci ildə “The Telegraph”da “Why so many liberal parents hate Thomas the Tank Engine” başlığı altında çıxmış məqalədə tənqidçilərin fikirləri toplanılmışdır. Mədəni tənqidçi Cessika Rok yazır: “Tomas və onun dostları”nda nəse liberal valideynləri narahat edir. “Tomas və onun dostları”nda konservatizm Amerikanın konservatizmi deyil. ABŞ-da ayaq üstə durmaq üçün səylə işləmək lazımdır. İstənilən adam təşəbbüs və səylə işləmək hesabına yüksələ bilər”.

Ekspertlər Toması və onun dostlarını müdafiə etdilər. Onu sübut etdilər ki, pis və ya yaxşı olması vacib olmasa da, Tomasda ənənəvi nəse var.

Beləliklə, tarixi kontekstdə yüz illərlə sisteməlik irqçilik və bərabərçilik, həmçinin yaxın zamanlarda polislər tərəfindən Afrika mənşəli amerikalıların qətli pandemiyasını Şeyna Medouzanın “This is England” – “Bura İngiltərədir” əsərində təhlil edirik. Bu iş ingilis dili, cəsarət, milli eynilik kimi mövzuları ehtiva edir ¹⁹.

Beləliklə, bu nümunələrə əsaslanaraq, qeyd edə bilərik ki, mədəniyyət əsarət və hökmranlıq gücü kimi, müqavimət, azadlıq gücü də ola bilər. Bu, insanın ictimai həyatında və ictimai təşkilatda ən vacib aspektdir. Onsuz nə əlaqə, nə də ünsiyyət ola bilməz. Mədəniyyət insan biliyinin, məslək və davranışının inteqrasiya

---

¹⁷ http://www.zepedia.com/read.php?the_concept_of_culture_and_the_application_of_cultural_anthropology_cultural_anthropology&b=98&c=2

¹⁸ <https://www.telegraph.co.uk/culture/tvandradio/11597925/Why-do-so-many-liberal-parents-hate-Thomas-the-Tank-Engine.html>

¹⁹ Shane, M. This is England /M.Shane – Edinburgh University Press – 2007 – CD

olunmuş strukturudur. Mədəniyyət dil, ideya, məslək, adət, kod, metod və digər əlaqəli komponentlərdən ibarətdir. Mədəniyyətin inkişafı oxumaq və biliyi növbəti nəsle ötürmək bacarığından asılıdır²⁰.

Üçüncü yarımbaşlıq **“Siyasi diskursda şəxs, ölkə və təşkilat adları ideologiya daşıyıcıları kimi”** adlanır. Bu başlıq altında biz diskursda şəxs, ölkə və təşkilat adlarını ideologiya daşıyıcıları kimi təhlil etmişik. Əsasən məktub və ünsiyyət vasitəsilə insanlar öz ideologiyalarını ifadə etməyə başlayandan diskursiv tədqiqat aktualıq daşımağa başlayıb. Nəzəri struktur baxımından, diskursiv-ideoloji əlaqə – diskurs, şüur və cəmiyyət arasındakı əlaqədir. Lakin diskurs və ideologiya arasındakı əlaqəni başa düşmək üçün bu əlaqənin aydın göründüyü nəzəri struktura yekun vurmaq lazımdır. Lakin diskurs ideoloji baxımdan sosial praktikaya əsaslanmış zərurət deyil, o, sözsüz ki, ideologiyanın formalaşmasında onun sosial təkrar istehsalında əhəmiyyətlidir.

Dil, mətn, söhbət və ünsiyyətdə qrup üzvləri öyrənmək, əldə etmək, dəyişmək, qaneolmaq, həmçinin digər qrup üzvlərinə ideologiyayı inandırıcı şəkildə təqdim etmək üçün ümumi alınma “diskurs” terminindən istifadə edir. İdeologiyanın necə göründüyü, həqiqət, necə işlədiyini və necə yaranıb, dəyişib və təkrar istehsal olunduğunu başa düşmək üçün mütləq diskursiv təzahürdə onlara diqqətlə baxmaq lazımdır.

18-ci əsrin sonu 19-cu əsrin əvvəlində Amerikada müxtəlif təbəqələrin ideologiyasında gender məsələsi haqqında fikirlər üstünlük təşkil edirdi. Bu haqda uyğun ideyalar dünyanın digər hissələrinə də yayılmışdır. Müxtəlif təbəqələrin konsepsiyası “düzgün” gender rolu haqqında bəzi düşüncələrə bu gün də təsir etməyə davam edir. Həmin dövrdə ekspertlər gender qanunu bölməsini xarakterdə həyata keçirtmə kimi sənədləşdirməyə çalışırdılar, müxtəlif təbəqələrin ideologiyası genderin strukturuna kişi və qadınların borcu kimi bölünmüş, yaxud ayrılmış, qadın və kişilərin formalaşmış ideologiyaları, mədəni və sosial əlaqələri kimi baxır.

Feminizm ideyasına nümunə kimi, 1966-cı ildə yaradılmış ilk təşkilatlardan biri kimi NOW-a (“the National Organization for

---

²⁰Storey, J. Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction. / J.Storey. – USA, NY: Pearson Education, – 2012. – p.13

Woman” – “Milli Qadın Təşkilatı”) nəzər salmaq. Təşkilatın məqsədi qadın bərabərliyinin nailiyyətləri idi. NOW təşkilatı qadın hüquqlarına “the world wide revolution of human rights” “dünya inqilabı insan hüquqları sahəsində” kontekstində baxmış və onun məqsədi “mainstream of American political, economic and social life” Amerika siyasi, iqtisadi və ictimai həyatının əsas istiqaməti"ni nizama salmaq idi. “NOW Cheers White House Council on Women and Girl” başlıqlı məqaləyə nəzər salmaq. Burada Prezident Kim Tandı elan edir ki, NOW Barak Obamanın əmri ilə qadın və qızların işləri üzrə yaradılmış Ağ Evin İdarə Heyətinin formalaşmasını alqışlayır (03.11.09).

Bununla yanaşı, tənqidçilər təsdiq edirlər ki, təşkilat sosial şəbəkələr vasitəsilə belə fikir yayır ki, insanların düşmənləri ilə hər kəs mübarizə apara bilər. Lakin təşkilat təkcə xəbər ötürməni genişləndirməklə məhdudlaşmır, həmçinin vətəndaşları hamı üçün bərabərliyi təmin etməyən təşkilatlarla mübarizəyə qoşulmağa səsləyir. Bunu biz növbəti məqalədə görə bilərik: «When we march for the black women, we march towards true equality» (Medium by Van Pelt, September 27, 2017)²¹.

Mövcud informasiyanı təhlil edərək, biz NOW ideologiyasının müsbət və ya mənfi olması sualına dəqiq cavab verə bilmirik: belə ki, sübut olunur ki, təşkilat orta təbəqə ağ qadınların problemləri ilə məşğul olan konservativ qrupdur.

Qeyd etmək vacibdir ki, qrup ideologiyası müəyyən mərhələnin gedişatında kollektiv üvlərinin dəyişilməsinə müqavimət göstərə bilmir. Bəzən ideologiya o qədər geniş yayılır ki, bütün cəmiyyət üçün qəbul edilən olur. Məsələn, insan hüquqları.

Diskursla ideologiyanın qarşılıqlı əlaqəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, onlar arasındakı əlaqə mürəkkəb və qeyri-müəyyəndir. Diskurs müəyyən dərəcə ideoloji kontekstdən asılıdır. Lakin həmişə ideoloji baxımdan aydın olmur və diskursiv analiz hər zaman insanların ideoloji məsləyinə müdaxiləyə imkan vermir²². Başqa

---

²¹ <https://now.org/update/when-we-march-for-black-women-we-march-towards-true-equality/>

²² Foucault, M. Discipline and Punish / M.Foucault. – USA: Vintage Books edition, – 2005. – p.154

sözlə, ideologiya konsepti dəqiq deyil. Belə ki, ideoloji diskurs kontekstdə dəyişkən olduğu üçün qrup üzvləri hər zaman bütün kollektiv üzvləri kimi hərəkət etməməlidir. Bütün diskursiv struktur ideoloji nəzarətdə olmur, ideoloji funksiya təkcə diskursiv strukturda olmur. İdeologiya təkcə diskursla ifadə edilmir, digər social praktikada da yenilənir.

Dördüncü yarımbaşlıq **“Bədii diskursda şəxs, ölkə və təşkilat adları ideologiya və mədəniyyət daşıyıcıları kimi”** adlanır.

Bədii diskurs digər diskurs növləri kimi, kütləvi informasiya vasitələrində və cəmiyyətdə yayılmayıb, o, müəyyən sahəyə aid çox məhdud dairədə formalaşır. Belə olan halda, vəziyyət təkcə az və ya çox dərəcədə məzmunun sisteməlik yığımindan ibarət deyil, o, müəyyən mətn konfigurasiyası ilə insan qrupları üçün müəyyən həyat tərzini, müxtəlif üsullarla təşkil oluna bilən diskursiv cəmiyyəti əlaqələndirir. Beləliklə, diskursiv cəmiyyət paradoksal şəkildə onların yaratdığı mətnlərlə birləşir və mətnlər onların mövcudluğunun məhsuluna və şərtinə çevrilir.

Şərh formal ola bilər, daha doğrusu, qrammatik, yaxud məntiqi semantika terminlərində meydana gələ bilər və diskursun mənasını təyin edən dinləyici və oxucuların anlamasında daha subyektiv ola bilər²³. Həqiqi oxucuların ədəbi yaradıcılığı necə baş düşmələri, yaxud sonrakı təkmilləşmə üçün vacib şərt olan (məsələn, mətnin mənasının mənimsənilmələri) bədii mətni necə ifadə etmələri haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün dil ifadəçilərinin mətni oxuyub anlaması ilə bağlı bizə empirik və psixoloji məlumatlar lazımdır.

Öyrənilmə prosesi disiplinlərarası yanaşma istiqamətində poeziyanın daha ümumi inkişafı çərçivəsində baş verir.

Uolt Uitmenin “O Captain! O Captain!” şeirinə baxaq. Şeir genişlənmiş metaforadır. Müəllif oda formasında olan bu şeirdə xeyirxah hisləri və ləyaqətli tərzilə səciyyələnən Avraam Linkolna qiymət verir:

O Captain! My Captain! Our fearful trip is done;

The ship has weather'd every rack, the prize we sought is won...

---

²³ Dominique, M. Literature and discourse analysis. // International Journal of Linguistics, acta linguistica Hafniensia, Supplement, – 2010. Vol. 42, – p. 151

Bu sətirlərdə O Captain – vətəndaş müharibəsi bitən kimi öldürülmüş Linkolndur, the ship – Amerikadır, the prize – isə Uitmen və Linkolnun döyüş üçün başlıca səbəb hesab etdikləri ittifaqdır.

Uolt Uitmen və onun “azadlıq” hisləri poetik şəkildə bütün aspektlərdən Amerika ideologiyasını ifadə edir. Bu ideyanı xüsusi nəzərə çatdırmaq üçün Uitmen “Here Captain! Dear Father!” ata obrazından istifadə etmişdir. Bu təsvir göstərir ki, “the ship” ABŞ-ı köləlikdən inkişafa və demokratiyaya gətirən insana qarşı fədakarlıqdır. Bu, daha məhdud, lakin daha geniş mənada Amerika millətinin şeiridir.

Şəxs və təşkilat adlarının mənası onların bağlı olduqları informasiya ilə müəyyənləşir. Adlardan biliyin təsviri üçün istifadə olunur.

Bu şəkildə ad personajı səciyyələndirir. Mətnə metforik adlar, müxtəlif epoxa və mətnlərdəki hadisələr və məlumat insanlar haqqında müəyyən informasiya və məlumat verir. Bunun səbəbi metaforik adların böyük rəngarəngliyi ilə nəticələnir. Onlar tarixi şəxsiyyət, mifoloji personaj, ədəbi personaj və s. adlardan ibarətdir.

Üç yarımbaşlıqdan ibarət üçüncü fəsil “**Şəxs, ölkə və təşkilat adları vasitəsilə hakimiyyət representasiyası**” adlanır.

Birinci yarımbaşlıq “*Diskursda hakimiyyət strukturu*” adlanır. Hakimiyyət – tənqidi diskursiv təhlil üçün bu konsepsiya əsas sayılır. Tənqidi diskursiv təhlilin tədqiqatçıları sosial üstünlüyün diskursla ötürülməsi, bir qrupun üzərindəki hökmranlığı və hakim qrupun digər qrupların gücünə necə müqavimət göstərmələri ilə maraqlanırlar. Bu standartlar hakimiyyətlə hakimiyyətdən sui-istifadə arasındakı fərqi nəzərə çatdırmağa imkan verir. Təəssüf ki, hələ də hakimiyyət anlayışını aydın tərif edən sosioloji və sosial-psixoloji nəzəriyyə yoxdur.

M.Weberin aşağıdakı tərfi ilə razıyıq: hakimiyyət – özünün iradəsi sayəsində və başqalarının müqavimətinə baxmayaraq, fərdin ictimai münasibətlərə yetməsi imkanındır. Hakimiyyət anlayışını üç cür fərqləndirirlər ²⁴.

1. Hakimiyyət – bu, cəmiyyət üzvünün cəhdinin nəticəsidir.

---

²⁴ Weber, M. The spirit of Capitalism / M.Weber. – New York: Routledge, – 2001. – p.25

2. Hakimiyyət – bu, qarşılıqlı ictimai münasibətin nəticəsidir.

3. Hakimiyyət – bu, cəmiyyətin sistemli və mürəkkəb elementidir.

Əgər diskursa nəzarət hakimiyyətin başlıca formasıdırsa, onda insanların şüurunun idarəsi hökmranlıq və hegemonluğun bərpasının daha bir fundamental üsulunu təmsil edir. Tənqidi diskursiv analizdə “şüura nəzarət” başlığı altında daha çox şey başa düşülür, nəinki diskurs və ünsiyyət vasitəsilə əminlik əldə olunması.

Şəxsi fikirlər və onların diskursda ifadəsi az və ya çox dərəcədə qrup şəklində yaradılmış münasibətə uyğunluq və ardıcılığı qoruya bilər. Empirik tədqiqatlar sübut edir ki, mövcud vəziyyət siyasi sahədə ekspert təcrübəsinə malik fərdə qarşı yüksək səviyyədə ədalətlidir.

B. Estermann “Discourse, Power and Society” adlı əsərində ətraf mühitdə alqışlanan hakimiyyət resursunun iki formasını göstərir: “potensial hakimiyyət” və “struktur hakimiyyət”:

– potensial hakimiyyət – fiziki mühitdə alqışlanır və praktik baxımından kiməsə məqsədə çatma vasitəsi kimi xidmət edən hər şeydən ibarətdir.

– struktur hakimiyyət – əvvəlki hakimiyyətin nəticəsidir, o vərdiş, konvensiya və institut şəklində sosial sistemə məxsusdur.

Yuxarıda göstərilən modellərdə bu qarşılıqlı əlaqə iki üsulla baş verir:

– Birincisi, hakimiyyətin yaradılması. Bu, həm “potensial hakimiyyət”ə zahirən daxil olmadan, həm də onu reallaşdıran müəssisədən asılıdır.

– İkincisi, hakimiyyətin yenilənməsi. Bu və ya digər təşkilatın gələcək fəaliyyətinin qarşısını alan və asanlaşdıran “struktur hakimiyyət”in yaradılmasına gətirir.

Beləliklə, mətn və diskurs hakimiyyətin həyata keçməsində həlledici rol oynayır. Bu şəkildə, diskurs birbaşa və icbari şəkildə direktiv nitq aktları vasitəsilə və qanun, əsasnamə, yaxud təlimat kimi mətn tiplərinin vasitəsilə hakimiyyəti hərəkətə gətirə bilər. Hakimiyyət ifadə formasında representasiya, məşhur aktyorların təqdimi, yaxud onların hərəkət və ideologiyasının təsviri kimi dolayısı ilə diskursda meydana çıxır.

İkinci yarımbaşlıq *“Şəxs, ölkə və təşkilat adları vasitəsilə media diskursda hakimiyyətin reprezentasiyası”* adlanır. Media diskurs oxucu, dinləyici və tamaşaçı üçün nəzərdə tutulan diskursun danışiq, yaxud yazılı formasından asılı olmayaraq, platforma vasitəsilə həyata keçən qarşılıqlı əlaqəyə aiddir. Media diskurs – spontan şəkildə olmayan, qarşılıqlı əlaqənin publik yazılı formasıdır. Media diskursun önəmli tədqiqat sahəsindən biri diskursa tənqidi münasibətdə, məhz diskursun tənqidi təhlilinə diqqət çəkir. Kütləvi informasiya vasitələrindən oxunmuş, yaxud eşidilmiş məlumatlara daim baxmaq çox önəmlidir. Diskursun kütləvi informasiya vasitələrində hamıya əlçatan olması faktı onu bildirir ki, o, digər danışiq formaları ilə müqayisə oluna bilən institusional söhbətlər formasında maraqlı olan bir çox analitiklərin təsiri altına düşür.

Teun A. Van Deyk göstərir ki, xəbərlər hesabatının oxuyucuları birinci növbədə onun sözünü, cümləsini, yaxud digər struktur xüsusiyyətlərini bilməlidirlər. Bu onu göstərir ki, onlar dili, onun qrammatikasını və önəmli texniki sözlər daxil olmaqla leksikasını bilməlidirlər. Kütləvi informasiya vasitələrində oxucular konkret təşkilatlar və rəhbərlik, sorğu informasiyaları və sitatlar daxil olmaqla mətbuatdakı yeni məlumatların funksiyaları haqqında nəşə bilməlidirlər. Bu cür qrammatik və mətn biliklərindən başqa, media istifadəçilərindən dünya haqqında geniş miqyasda biliklər tələb olunur. Bu, onu bildirir ki, təhsilin olmaması empirik tədqiqatı anlamı ciddi şəkildə məhdudlaşdırır. Başqa sözlə, qeyri-dəqiqlik, xəbər mətnlərini, yaxud haqqında bəhs olunan hadisələri anlama bilməmə nəticəsində media diskursa daxil olma məhdudlaşır. Məsələn, ingilis dilçiliyində presedent ad hesab olunan Maykl Cekson adı simvolik mənaya malikdir. O, Amerika musiqiçisi, bəstəkar və aktyordur. Tanınmış musiqiçi M.Cekson (“King of Pop music”) pop musiqisinin kralı kimi məşhurdur. Media mətnin yarımşərtlənməsini təhlil edək: «Long may he reign: Michael Jackson, the king pop» («The New York Times» 30.06.2016).

Məqələdə müğənninin bioqrafiyası təsvir olunur və onun presedent adı sabit işarələrə malikdir: şokedici, unikal, parlaq, istedadlı, çalışqan, qabiliyyətli. Beləliklə, Maykl Cekson bu cür təsvirlə tanınmış olur və o, presedent fenomenə aid edilir. Predikativ

tipli yarımşərlövə, həmçinin “hakimiyyət, əbədi, kral” kimi sabit işarələri ehtiva edir. İngilisdilli ölkələrdə “King of Pop” (“Pop kralı”) ifadəsi Maykl Ceksonla assosiasiya yaradır. Lakin hadisəni dərk etmək sadəcə fərdi proses deyil. O, həmçinin ictimai bilik və modellərə bölünmüş münasib etiqadlara inteqrasiyaya ehtiyac duyur. Modellər konkret və ümumi, ictimai və şəxsi arasında həlledici interfeysdir. Bu şəkildə, media diskursun təsiri kütləvi informasiya vasitələrində diskursu şəxsi anlamanın izahına imkan verir. Lakin ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə vasitəsilə bu modellər eyni zamanda qrup üzvlərinin istifadə etdiyi ictimai bilik və münasibətlərə bilvasitə nəzarət üçün əsas ola bilər. Media diskursun səlahiyyəti sadəcə mental modellər və onun nəticəsi olan ictimai təsvirlərə nəzarət baxımından müəyyənleşmir, həmçinin onun şərtləri baxımından da formalaşır, daha doğrusu, “media reportaja nəzarət edir”. Bu nəzarətin vacib aspektlərdən biri daxilolmadır: hansı qruplar kütləvi informasiya vasitələrinə daxil ola bilər və diskurs üçün bu daxilolmanın nəticəsi necədir?

Üçüncü yarımbaşlıq *“Şəxs, ölkə və təşkilat adları vasitəsilə siyasi diskursda hakimiyyətin representasiyası”* adlanır. Bu yarımbaşlıqda qeyd edilir ki, diskursiv təhlilin digər sahələri kimi, siyasi diskursun öyrənilməsi geniş dairədə suallar ehtiva edir və geniş çeşiddə analitik metodlara əsaslanır. Burada əvvəlcə “siyasi diskurs” terminini müəyyən etmək lazımdır. Bu termin minimum iki imkan nəzərdə tutur: birincisi, diskurs öz-özündə siyasidir, ikincisi, sadə diskurs nümunəsi kimi, siyasi diskursun təhlili siyasi kontekstdə istinadsız mümkündür. Bu vəziyyət əsasən, siyasi məsələlərin müəyyənleşməsi ilə mümkündür; hakimiyyət, konflikt, nəzarət, yaxud hökmranlıq kimi anlayışların hər birindən diskursun istənilən formasında praktiki olaraq, istifadə edilə bilər²⁵. İstənilən insan cəmiyyəti hakimiyyətə münasibət daxil olmaqla, qarşılıqlı təsir və əlaqələrlə müəyyənleşir. Buna görə də siyasi tədqiqatçılar tez-tez siyasəti hakimiyyətlə əlaqəli izah edirlər. P.Çilton iki geniş

---

²⁵ Fairclough, N. Language and Power / N.Fairclough. – New York, USA: Routledge, – 2013. – p.87

istiqlamətdən bəhs edir²⁶. Bir tərəfdən, siyasətə öz hakimiyyətini təsdiqləməyə və qorumağa çalışanlar və ona müqavimət göstərməyə cəhd edənlər arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kimi baxılır. Digər tərəfdən, konfliktlərin həlli üçün cəmiyyətin sahib olduğu əməkdaşlıq, praktika və institut kimi baxılır. Hər halda, istər müharibə, istər əməkdaşlıq olsun “siyasət dilsiz aparıla bilməz”. İnsanın qarşılıqlı münasibəti əhəmiyyətli səviyyədə dillə bağlıdır. Lakin dil əlaqələri sosial-mədəni, tarixi, ideoloji və institusional şərtlərlə bağlanır və müəyyənləşir. Konkret siyasi vəziyyət və proseslər diskurs təşkilatını və siyasi diskursun insan fəaliyyətinin kompleks forması kimi həyata keçirdiyi müxtəlif tipli diskursun mətn strukturunu təyin edir. Nəzərə alsaq ki, bəzi təyinlərdə təxminən bütün diskursları siyasi hesab etmək olar, vəziyyət daha dolaşlıq olar.

Kontekst modelləri parlamentdəki diskusiyaların girişi, yaxud sonluğu, siyasi müsahibənin dialoq strukturu, yaxud jurnal və ya reklamlar lövhələrindəki siyasi reklamların strukturu kimi siyasi diskursun ümumi format, yaxud sxeminə nəzərət edir.

Bir neçə yarımşerlövhyə nəzər salaq:

euronews.com: «Warning over draft «Trumpcare» 27.06.2017

reason.com: «Trumpcare is like Obamacare, but even worse»

The New York: «Trumpcare vs Obamacare. Americans don't want to lose the benefits they have gained and Republican are hearing it»

Bu üç məqalədə ABŞ-ın səhiyyə sisteminin maliyyə mexanizminin islahatlarından bəhs edilir. Bu hərəkət 2010-cu ildə həyata keçmiş və qeyri-rəsmi olaraq Obamacare adlanmış Baraka Obamanın islahatlarının ləğvinə yönəlmişdir. Bu islahatın əksinə, 2017-ci ilin martında ABŞ səhiyyə sisteminin inkişafına qeyri-rəsmi “Trumpcare” adlı respublika ideologiyasına cavab verən yeni yanaşmalar meydana gəlmişdir. Qeyri-rəsmi Obamacare adı “qənaətlə və öz riski ilə”, “Trumpcare” isə “baha və effektiv”²⁷ kimi anlaşılr.

---

²⁶ Chilton, P.A. Analysing political discourse: theory and practice. / P.A.Chilton. – London: Routledge, – 2004. – p.198

²⁷ Newsweek “The International Newsmagazine” // – 2010, January 18, USA

The Economics «The rise of Obamacons»²⁸ məqaləsinin müəllifinin işlətdiyi the Obamacons neologizmi xüsusi maraq oyatmışdır.

The rise of the Obamacons is more that a reaction against Bush's remodeling of the Republican Party and Mr McCain's desperation.

Müəllif Obamaconsa konservantlar, ən başlıcası B. Obamanın müttəfiqləri olmuş respublika partiyasının üzvlərini aid edir. Onlar müxtəlif hərəkətlərin təmsilçiləridirlər: azadlıq mübarizləri, peşman olmuş neokonservatlar, həmçinin alimlər və s. *Conservation*dan düzəlmiş bu neologizm Obama+Con birləşməsindən ibarətdir.

Beləliklə, siyasi diskursun təhlilinin əsas məqsədi konkret siyasi effekt üçün dilin manipulyasiyası üsuludur. Siyasi diskursun əksər nümunələri leksikadan praqmatikaya qədər dilçiyin müxtəlif səviyyələrində əks oluna bilər. Müasir dövrdə siyasi diskursda inkişaf edən ənənələr dilçilik nəzəriyyəsində sosial nəzəriyyə ilə uyğunlaşır²⁹. Lakin siyasi diskurs sahəsində bəzi əsas funksiyalar var ki, daimi olaraq qalmalıdır, bu məsələdə əsas dilin rolu və məlumatın hazırlanmasında onun siyasi təsirinin manipulyasiyasıdır.

Biz ingilisdilli diskursda adları, o cümlədən siyasi, bədii və media diskursda adların potensialını təhlil etmişik. Diskursda adlar ictimai və mətnin ümumi mədəni mənimsənilməsinin əhəmiyyətindən asılıdır. Adlara təkə presedent adlar kimi deyil, həm də koqnitiv vahidlərin leksik markerləri kimi də baxmaq olar. Adlar əsas mətnin subyektiv dərk edilməsində dəqiq, məhdud, şərti məzmunu malik olmur. Adlar şəxsi presedentə istinad funksiyası ilə yanaşı, estetik qiymətdə ifadə olunmuş mədəni refleksin mənbələrini izləməyə imkan verən özünəməxsus dəyərli vektor rolu oynayır.

İngilisdilli diskursun təhlili, onun vacib xüsusiyyətlərinin təsviri, müasir dilçilikdə adların tədqiqinin əhəmiyyətinin göstərilməsi, həmçinin elmi ədəbiyyata baxma və müxtəlif siyasi, bədii və media mətnləri öyrənmə aşağıdakı nəticələrə gətirir:

1. Diskursun öyrənilməsində birinci növbədə mental model, koqnitiv prosesi tədqiq etmək, həmçinin cəmiyyətin sosial biliyinin

---

²⁸ <http://www.grandars.ru/yandsearch.html?text=ideology&searchid=703490&110n=ru&web=0#1030>

²⁹ Francis, B. Theory of ideology and Culture, Knowledge is Power / B.Francis. – USA, – 2014. – p. 25-42

konvensiya və qanununu müəyyən etmək lazımdır. Belə ki, diskurs – sosial təbəqəni məlumatlandıran biliyin strukturudur, onun nəticəsində cəmiyyətdə hakimiyyət formalaşır. Diskurs fəal cəmiyyətin yaradılmasında aktiv həlqədir, eyni zamanda cəmiyyətdən də asılıdır. Buna görə də dilçilər siyasi, bədii və media diskursa xüsusi diqqət yetirmişlər ki, bu da diskurs nəzəriyyəsinin aydın izahına və verbal ünsiyyəti başa düşüb geniş tədqiq etməyə imkan yaradır.

2. Bir çox tədqiqatçıların sübut etdiyi kimi, bədii, siyasi və media diskursları özünün quruluş və mənaca təşkilində mürəkkəb və çoxsəviyyəlidir. Bu cür diskurslar biliyin strukturunu, birinci növbədə, sosial biliyi ideal şəkildə təcəssüm etdirir. Sosial bilik sosial representasiya formasıdır və buna görə də adlar biliyin əsas representasiya yollarıdır.

3. Mətdə adlar konseptual sahədə cərgəyə düzülə bilən biliklərin qorunma, inkişaf və ötürülməsi üsullarından biri kimi çıxış edir. Adların dərk olunması, simvolik marker kimi diskursa səyahət aşağıdakı ümumiləşdirməyə imkan verir: mənəvi ənənələrə bağlanan adlar mədəni istiqamətə malik olur; adlar uyğun konseptin semantik məzmununun dərinləşmə və genişlənmə vasitəsidir.

4. Müasir kütləvi ünsiyyətdə bu və ya digər səviyyədə daşıyıcısına bənzəyən insanı məcazi mənada təyin etmək üçün adların metaforik istifadəsi geniş yayılmışdır. Adlar dünyanın milli dil mənzərəsinin önəmli hissədir. Onlar bu və ya digər dərəcədə linqvomədəni cəmiyyətin nümayəndələrini tənzimləyən milli dəyər sistemini təyin edir.

Aparılan tədqiqat göstərir ki, adların istifadəsi hadisələrin representasiyası və onun ilkin qiymətləndirilməsi mərhələsində müşahidə olunur. Adların istifadəsi bəzən fikri yumşaltmağa, onun konkretliyini, kəskinliyini azaltmağa və nəhayət, vacib informasiyanı qeyri-aqressiv formada ifadə etməyə kömək edir. Materialların təhlilinin göstərdiyi kimi, təkcə konkret diskursun özəllikləri müəyyən dil vasitələrinin seçilməsinə təsir etmir, bizim vəziyyətimizdə adların özü də diskursun genişləndirilməsinə təsir edə bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalələrdə əks olunmuşdur:

1. Идеология и социальная репрезентация // – Bakı, Bakı Slavyan Universiteti, Tağıyev oxuları, – 2016. № 2, – s.63-65
2. О типологии знания и их репрезентация в языке // – Bakı, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və Ədəbiyyat, – 2016. Cild 7 №5, – s.97-99
3. Interrelation of ideology and discourse // – Austria, Vienna, European Journal of Literature and Linguistics, – 2017. №3, – s.22 -25
4. Понятие концепта в когнитивной лингвистике // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya, – 2017. cild 6, №1 (33), – s.249-253
5. Прагматика и значение // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2017. № 4(404), – s. 612-613
6. Взаимодействие культуры, языка и концептуализации // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti, Sivilizasiya, – 2017. cild 6, №3 (35), – s.156-159
7. Роль и влияние медиа дискурса на общество // Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XXI Respublika Elmi Konfransı, – 24-25 oktyabr 2017, – s.139-140
8. Язык и дискурс // International Conference on Sustainable Development and actual problems of Humanitarian Sciences. Azerbaijan University, Dedicated to the 95th anniversary of the National Leader Heydar Aliyev, – 2018, May 14-15, –p. 349-351
9. Аспекты имен в художественном англоязычном дискурсе // XL Международная научно-практическая конференция Организатор: МГУ, Пензенский гос. Университет, – Москва, – 15 октября, – с. 80-82

Dissertasiyanın müdafiəsi 05 aprel 2022 il tarixində saat 11.00 Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 1 mart 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 24.02.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 37 923 işarə

Tiraj: 30